

ГОДИНА 1957 – 2017

ИНСТИТУТ ДРУШТВЕНИХ НАУКА БЕОГРАД
ЦЕНТАР ЗА СОЦИОЛОШКА И
АНТРОПОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

РЕГИОН И ЕВРОПА ПРЕД
ИЗАЗОВИМА ПРОМЕНА

ИНСТИТУТ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
ЦЕНТАР ЗА СОЦИОЛОШКА И АНТРОПОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

ОКРУГЛИ СТО
РЕГИОН И ЕВРОПА ПРЕД ИЗАЗОВИМА ПРОМЕНА

14. ОКТОБАР 2017. ГОД.

КЊИГА САЖЕТАКА

Београд, 2017.

Програмски одгбор:
др Лилијана Чичкарић
др Мирко Благојевић
др Невен Цветићанин

Уреднице:
др Лилијана Чичкарић
др Нада Новаковић

Технички секретар:
др Владимир Ментус

Издаје:
ИНСТИТУТ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

За издавача:
Др Горан Башић

Лектура:
Татјана Рончевић

Тираж: 50

Штампа:
Развојно-истраживачки центар Графичког инжењерства
Технолошко-металуршког факултета, Карнегијева 4, Београд

ISBN 978-86-7093-191-6

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

338.246.025.88(497.11)"20"(048)
316.42(4-672EU)"20"(048)
331.5(497.11)"20"(048)

ОКРУГЛИ сто Регион и Европа пред изазовима промена (2017 ; Београд)
Књига сажетака : округли сто Регион и Европа пред изазовима промена, 14. октобар
2017. год. / Округли сто Регион и Европа пред изазовима промена; [уреднице Лилијана
Чичкарић, Нада Новаковић]. - Београд : Институт друштвених наука, Центар за
социолошка и антрополошка истраживања, 2017 (Београд : РИЦ Ги ТМФ-а). - 68 стр. ; 25 cm

Тираж 50. - Библиографија уз поједине апстракте. - Summaries.
ISBN 978-86-7093-191-6
а) Транзиција - Србија - 21в - Апстракти б) Друштвене промене - Европска
унија - Апстракти с) Економски развој - Србија - 21в - Апстракти
COBISS.SR-ID 246126092

©Институт друштвених наука, Центар за социолошка и антрополошка
истраживања, 2017.

САДРЖАЈ

ПРОФ. ДР ДЕЈАН ШОШКИЋ СВЕТСКА ФИНАНСИЈСКА КРИЗА И ПОТРЕБА ЗА НОВОМ ЕКОНОМСКОМ ПАРАДИГМОМ.....	1
GLOBAL FINANCIAL CRISIS AND REQUISITE FOR NEW ECONOMIC PARADIGM	4
ПРОФ. ДР МИНА ПЕТРОВИЋ ЕВРОПСКА УНИЈА И КОНЦЕПТ НЕОЕНДОГЕНОГ РАЗВОЈА ГРАДОВА И РЕГИОНА: НЕОЛИБЕРАЛНА ЗАМКА ИЛИ РАЗВОЈНА ШАНСА?.....	6
EUROPEAN UNION AND NEOENDOGENOUS DEVELOPMENT OF CITIES AND REGIONS: NEOLIBERAL TRAP OR DEVELOPMENT CHANCE?	7
ПРОФ. ДР МАРИЈА БАБОВИЋ ЗАОКРЕТ У МИГРАЦИОНИМ ПОЛИТИКАМА ЕУ – БЕЗБЕДНОСТ УМЕСТО ИНКЛУЗИЈЕ.....	9
SHIFT IN EU MIGRATION POLICIES – SECURITY INSTEAD OF INCLUSION	12
ДР ЛИЛИЈАНА ЧИЧКАРИЋ ДИСКУРЗИВНА КРИТИКА РОДНЕ РАВНОПРАВНОСТИ У ПОЛИТИКАМА ЕУ	15
DISCURSIVE CRITICS OF GENDER EQUALITY IN EU POLICIES	18
ДР МИРКО БЛАГОЈЕВИЋ ДЕСЕКУЛАРИЗАЦИЈА: ЕВРОПА И СРБИЈА У РЕЛИГИЈСКИМ ПРОМЕНАМА	22
DESECULARIZATION: EUROPE AND SERBIA IN RELIGIOUS CHANGES	27
ДР НЕВЕН ЦВЕТИЋАНИН КРАЈ МОДЕРНЕ ИЛИ ДРЖАВА БЛАГОСТАЊА ЗА 21. ВЕК?	32
THE END OF THE MODERN AGE OR WELFARE STATE FOR THE 21ST CENTURY?	36
ДОЦ. ДР ДРАГАН СТАНОЈЕВИЋ ИЗАЗОВИ ТРАНЗИЦИЈЕ ОД ОБРАЗОВАЊА КА ТРЖИШТУ РАДА МЛАДИХ У СРБИЈИ У ОДНОСУ НА МЛАДЕ У РЕГИОНУ И ЕВРОПИ....	40
CHALLENGES OF TRANSITION FROM EDUCATION TO JOB MARKET - YOUTH IN SERBIA COMPARED TO YOUNG PEOPLE IN THE REGION AND EU	41

ДР НАДА НОВАКОВИЋ	
СОЦИЈАЛНИ ПРОТЕСТИ У ЕВРОПИ И РЕГИОНУ ПРОТИВ ПОЛИТИКА И МЕРА ШТЕДЊЕ	42
SOCIAL PROTESTS IN EUROPE AND REGION AGAINST AUSTERITY POLICIES AND MEASURES	47
ДР ВЛАДИМИР МЕНТУС	
ЕКОЛОШКИ (НЕ)ОДРЖИВ РАСТ ЕВРОПСКИХ ЗЕМАЉА.....	52
ECOLOGICAL (UN)SUSTAINABLE GROWTH OF EUROPEAN COUNTRIES..	57
МР АНА ВУКОВИЋ	
ДРУШТВЕНИ ПОКРЕТ КАО ГЕНЕРАТОР ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА – ФЕМИНИСТИЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ	61
SOCIAL MOVEMENT AS A GENERATOR OF SOCIAL CHANGES - FEMINIST MOVEMENT IN SERBIA	64

ДЕСЕКУЛАРИЗАЦИЈА: ЕВРОПА И СРБИЈА У РЕЛИГИЈСКИМ ПРОМЕНАМА

ДР МИРКО БЛАГОЈЕВИЋ
Институт друштвених наука

Немали број примера религијских промена у савременом свету би се могао одредити у термину десекуларизације. Тешкоћу свакако представља проблем непостојања опште сагласности у одређењу овог термина и друштвеног процеса. Свакако неће бити грешка ако почетну дефиницију започнемо прецизирањем о десекуларизацији као једном облику религијских промена у савременом свету. У том смислу би се десекуларизација понајпре могла разумети и дефинисати у изразу контрасекуларизације који треба да означи друштвени процес супротан процесу секуларизације (Karpov, 2010; Karpov, 2012). А то онда значи да почетна дефиниција десекуларизације подразумева да религија и црква задобијају одређен друштвени значај који су изгубиле у процесу секуларизације друштвеног живота. То са друге стране говори о комплексности религијске и глобалне друштвене ситуације: у многим савременим друштвима сапостоје секуларизационе и контрасекуларизационе тенденције, актери и снаге па је њихово проучавање као међусобно неискључујућих процеса и даље важан задатак савремене социологије религије.

Друштвена историја Европе је свакако била историјско-теоријски темељ формулисања концепта секуларизације још од 60-их година прошлог века. Међутим, Европа није читав свет иако више ни за њу не можемо аподиктички да тврдимо да је секуларизација иреверзибилан процес. Интелектуални напор дисциплине би свакако свој интерес морао да дефинише ван контекста инертности иако се показало да је баш социолошка интелектуална култура била прилично инертна да би увидела кардиналне промене у светској религиозној арени; дискусије се и даље воде узимајући у обзир историју XVIII и XIX века која показује одступање религије из јавног живота. Али иза кулиса интелектуалних расправа о повлачењу религије у модерном свету, на делу је стварност раста хришћанства на Глобалном југу, ренасанса ислама по читавом свету, ревитализација религије у Русији и Кини. Тако су савремени социолози религије „некритичком рецепцијом идеја класика“ (Старкова формулација) неприпремљени за осмишљавање и теоријско објашњење ових нових реалности друштвеног живота. Томе треба додати и Бергеров став о доминацији секуларизма у академској средини који сваки случај виталности религије у савременом свету види и тумачи као

фундаментализам, што озбиљно отежава објективну анализу ревитализације религије (Карпов, 2012:116-117).

Евидентне су, према томе, религијске промене у смеру оживљавања религијских одговора на егзистенцијалне упитности савременог света. У том смислу десекуларизација подразумева свејеврсну реакцију на учинке секуларизације. Ако се десекуларизација савременог света тумачи као нека реакција на прошлу или актуелну секуларизацију или атеизацију, то онда значи да десекуларизација није свака религијска експанзија и сваки пораст религиозности или повезаности појединца и друштвених група са религијом и црквом, него је десекуларизација специјалан случај раста религије и проширење њеног друштвеног утицаја у контексту одговора на прошле или актуелне секуларизационе тенденције.

За европски историјски контекст сложеног и флуидног односа религије и ширег друштва добро је истаћи неколико познатих чињеница важних и за савремену духовну и религијску ситуацију у европским друштвима и Европи као целини: најпре, европска историја је нераскидиво повезана са хришћанством специфичном и неједнозначном везом религије и државе и одређеним схватањем религије и цркве као јавних установа; потом, треба истаћи да, иако је хришћанска религија у Европи универзализацијом вере стварала заједничке, хомогене вредности, хришћанска Европа није конфесионално монолитна, па то што су се успоставиле три хришћанске традиције (цркве) мора да има, ако не самосталан и одређујући, онда ипак одређени значај и за данашњу религијску ситуацију у њима; те најзад треба истаћи чињеницу да се земље данашње Европе брзо мењају, нарочито у последњих тридесетак година, од пада комунизма у Европи до европских интегративних процеса у које улазе и посткомунистичке земље.

Савремену религијску ситуацију у Западној Европи треба посматрати диференцирано: историјско наслеђе, доминантност једне или шароликост конфесија, однос религија и цркава према држави нису идентични. Религијска ситуација у европским земљама није једнозначна па ју је погрешно просуђивати истом мером. Са друге стране, претходна истраживања нас упућују да је неке опште закључке ипак могуће извести о процесу (де)секуларизације у њима с обзиром на конфесионални састав тих земаља. Тако је Грејс Дејви у једној својој књизи (Davie, 2005:25-26) анализирајући профил религије у савременој Европи на основу резултата европског истраживања људских вредности из 1990. године, европске земље условно поделила на: католичке (Белгија, Француска, Ирска, Италија, Португал, Шпанија); конфесионално мешовите земље (Велика Британија, Холандија, Северна Ирска, Западна Немачка) и лутеранске

земље (Данска, Финска, Исланд, Норвешка, Шведска). У том контексту је посматрала два важна индикатора конвенционалне религиозности: учесталост одлазака у цркву и степен религијских веровања: у Бога, душу, загробни живот, ускрснуће мртвих итд.

Према показатељима учествовања у обредним радњама и религијској институционалној припадности, Дејви закључује да резултати овог истраживања показују непорецив степен секуларизације у целој Западној Европи. Са друге стране, социолошки показатељи који су мање везани уз институцијски оквир, као што су нпр. морална уверења људи као један од аспеката религијског живота, показују знатну истрајност. Овакви амбивалентни резултати, према томе, налажу опрез у генерализовању дијагнозе религијске ситуације у савременој Европи као јасно секуларизоване средине. Ако савремену религијску ситуацију процењујемо не само преко етаблираних религија него и преко тзв. субјективне, институционално неиспосредоване религиозности, па ако у разматрање те ситуације укључимо и неетаблиране религије, Нове религиозне покрете, мистику и езотерију и томе слично, разне фундаменталистичке покрете, успон ислама, онда сигурно данас не треба рећи да је Европа дубоко секуларизована. Данас је у Европи религијска слика света разноврснија него раније, самим тим је и религијско-духовна понуда разноликија а изванцрквени облици вере све присутнији. Као наличје такве Европе, хришћанска ортодоксалност више није тако ни индивидуално ни друштвено важна. Долази до пада угледа цркве и црквене праксе декларисаних верника. Хришћанска Европа је дакле нецрквена. У тој Европи нарочито су лутеранске земље са израженом слабом посећеношћу цркве: у Данској једном месечно или чешће у цркву одлази 13% становништва, на Исланду 9%, у Норвешкој и Шведској по 10% становништва (Davie, 2005:25). Из истог истраживања сазнајемо да са овим показатељем религиозности далеко боље стоје католичке земље, као што су Ирска (81% и то у интезитету од најмање једном недељно), Италија (41%), Португал и Шпанија по 33%. И конфесионално мешовите земље према овом индикатору пре нагињу католичким него лутеранским. Ипак и ту има изузетака који се понајпре могу објаснити историјским разлозима: у Француској нпр. само 10% становништва редовно, недељно посећује цркву, у Белгији 23%, у Британији 13% али у Северној Ирској као мешовитој земљи чак 49%.

Медутим, хришћанство данас у Европи ипак није неживотна, бледа слика у људској свести. Још увек су хришћанска веровања саставни део људских вредности и идентитета појединаца. Таква ситуација је понукала Грејс Дејви да промовише ситагму «веровања без припадања», пре свега на случају религије у Великој Британији (Davie, 1994). Ако је према цитираном истраживању европских вредности из

1990. године европски просек учесталости одлазака у цркву у интезитету од најмање једном недељно био 29% а некада чак 40%, европски просек за веровање у Бога је био 70%, за веровање у душу 61%, у грех 57%, у ускрснуће из мртвих 33%. У свим набројаним католичким земљама веровање у Бога је апсолутно већинска појава: рецимо у Ирској у 96% случајева, у Италији 83%, у Шпанији 81%, Португалији 80% а у Белгији 63%. Па и у лутеранским земљама сада имамо податке који вишеструко надилазе црквену обредну праксу: Исланђани верују у Бога у 85% случајева, Финци у 76%, Норвежани у 65%, Данци у 64% а Швеђани у 45% случајева. До сличних закључака се долази и ако се константују резултати других истраживања. Секуларизација није тако чврста кад смо на терену основног хришћанског веровања у Бога док је редовно посећивање цркве далеко проблематичније, нарочито у традиционално лутеранским земљама Европе где је редовно посећивање цркве више од једном недељно или бар једном недељно увелико заборављена ствар. У неким лутеранским земљама попут Данске, Норвешке и Шведске преко 40% испитаника никада не пређе праг своје традиционалне цркве. У конфесионално мешовитим земљама слична је ситуација у Великој Британији и Холандији а у католичким земљама у Француској и Белгији.

Нећемо много погрешити ако, узимајући у обзир наведене податке, искажемо генерални закључак да су у многим земљама Европе цркве полупразне. Оно што је битно за процес секуларизације у њој није констатација да је религија потпуно нестала из живота људи, него да се религија, па и конвенционална, индивидуализовала, приватизовала. И позната антрополошкиња Мери Даглас (Douglas) је писала да је у Западном друштва религија слаба не због филозофске недоследности него због деритуализације религијског и друштвеног живота, због удаљавања од религиозног календара и животног циклуса људи као и од аграрног годишњег циклуса (Тернер, 2012:37). Дакле, религија није више ствар свеобухватног и јединственог религијског оквира, светог покровца – како је некада писао Бергер - него је, у принципу, постала ствар избора, опција, преференција и животних стилова. Није нужно за индивидуалну религиозност редовно прелазити праг цркве - може се бити религиозан и на неконвенционалан, субјективан начин. Зато је Грејс Дејви опрезна кад говори о секуларизацији у Европи и кад треба да протумачи јаз који постоји између религиозности њених грађана и осталих грађана света, питајући се да ли су можда грађани Европе религиозни на другачији начин. Међутим, уз ово гледиште о секуларизацији Европе као приватизацији религије, јавља се последњих година и друго а тиче се говора о постсекуларизацији, нарочито у италијанским и немачким интелектуалним круговима, којим се репозиционира религија и црква

из приватне у јавну сферу. Немачки професор са Хумболт Универзитета Клаус Едер, прво истиче како процес секуларизације није у европском случају дефинитивно поништио религијски израз него га је само учинио невидљивом за јавну сферу, а потом дефинише савремени процес постсекуларизма у Европи као повратак религије из приватне у јавну сферу (Bosetti, Eder, 2008).

Видљиви знаци религијских промена у Србији се детектују крајем 80-их и почетком 90-их година прошлог века. Широко је детерминистички оквир поменутих религијских промена у смеру десекуларизације. Свакако, поред ревитализације човекове личне потребе за веровањем и амбијентални услови пропасти социјализма и ратних конфликата на простору бивше социјалистичке Југославије били су веома важни у процесу у коме религија и црква задобијају евидентан друштвени значај. У суштини, више је у том процесу религијских промена на делу повратак религија него повратак људи религији. Међутим, и поред тога данас се може констатовати да су наведене промене довеле до повећања везаности људи за религију и цркву у односу на период социјализма (Благојевић, 2015).

Литература:

Благојевић, Мирко (2015) *Виталност религије у (де) секуларизованом друштву*, Институт друштвених наука, Београд.

Bosetti, Giancarlo; Eder Klaus (2008) „Post-secularism: A return to the Public Sphere, *Eurozine Review*, [www. Eurozine.com/journals/](http://www.Eurozine.com/journals/).

Davie, Grace (2005) *Religija u suvremenoj Europi – mutacija sjećanja*, Golden marketing, Tehnička knjiga, Zagreb.

Karpov, Vjaceslav (2010) „Desekularization: A Conceptual Framework“, *Journall of Chursh and State*, Vol. 52, No. 2., P. 232-270.

Карпов, Вячеслав (2012) „Концептуальные основы теории десекуляризации“, *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, № 2., С. 114-164.

Тернер, Брајан (2012) „Религија в постсекуларном обществе“, *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, № 2., С. 21-51.

SUMMARY

DESECULARIZATION: EUROPE AND SERBIA IN RELIGIOUS CHANGES

Numerous examples of religious changes in the modern world could be defined within the term of desecularization. What makes it difficult is certainly the lack of general consent in the definition of this term and the social process. It would certainly not be an error to begin the initial definition by specifying desecularization as a form of religious change in the modern world. In this sense, desecularization could primarily be understood and defined through the term of contrasecularization that should signify a social process contrary to the process of secularization (Karpov, 2010; Karpov, 2012). It further means that the initial definition of desecularization implies that religion and church are regaining a certain level of social significance that they have lost during the process of secularization of social life. This, on the other hand, indicates the complexity of the religious and global social situation: in many contemporary societies there are secularizing and contrasecularizing tendencies, factors and forces, and their study as mutually non-exclusive processes remains an important task for contemporary sociology of religion.

The social history of Europe has definitely been a historical and theoretical foundation for the formulation of the concept of secularization since the 1960s. However, Europe does not represent the entire world, and even for Europe we cannot any longer claim apodictically that secularization is an irreversible process. The intellectual effort of the science would definitely have to define its interest beyond the context of inertia, although it turned out that sociological intellectual culture itself was rather inert to perceive the cardinal changes in the world's religious arena; there are still discussions that take into account the history of the 18th and 19th centuries indicating the retreat of religion from public life. But under the surface of the intellectual debate on the setback of religion in the modern world actually lies the growth of Christianity in the Global South, the revival of Islam all over the world, and the revitalization of religion in Russia and China. Thus, contemporary sociologists of religion, due to the "uncritical reception of ideas of classics" (Stark's formulation), are unprepared for the definition and theoretical explanation of these new realities of social life. This is accompanied by Berger's position on the dominance of secularism in the academic environment that observes and interprets every case of the vitality of religion in the modern world as fundamentalism, which seriously aggravates an objective analysis of the revitalization of religion (Karpov, 2012: 116-117).

Therefore, religious changes which tend to revive religious responses to the existential dilemmas of the modern world are evident. In this view, desecularization implies a reaction to the effects of secularization. If the desecularization of the modern world is interpreted as a reaction to past or current secularization or atheization, then it means that not every religious expansion and every increase in the religiosity or connection of an individual and social groups with religion and church is necessarily desecularization, instead desecularization is a special case of the expansion of religion and the increase of its social influence in the context of the response to past or current secularizing tendencies.

In view of the European historical context of a complex and fluid relationship between religion and the wider society, it is useful to highlight several well-known facts that are considered important for the contemporary spiritual and religious situation in European societies and Europe as a whole: firstly, European history is inextricably linked to Christianity by a particular and equivocal connection between religion and the state and perception of religion and church as public institutions; secondly, it should be noted that, although Christian religion in Europe has created universal, homogeneous values through the universalization of religion, Christian Europe is not confessionally monolithic, so the establishment of three Christian traditions (churches) must have, if not independent and prevailing significance for today's religious situation, then at least some degree of significance; and finally, it should be pointed out that the contemporary European countries have been changing rapidly towards European integrative processes that include post-communist countries, especially in the last thirty years since the fall of communism in Europe.

The contemporary religious situation in Western Europe should be viewed differentially: the historical heritage, the dominance of one confession or a variety of confessions and the attitude of religions and churches towards the state are not identical. The religious situation in the European countries is not unequivocal, so it would be wrong to treat it in the same way. On the other hand, previous research suggests that some general conclusions about the process of (de)secularization in European countries can nevertheless be made, given the confessional composition of those countries. Thus, in one of his books (Davie, 2005: 25-26), Grace Davie, analyzing the profile of religion in contemporary Europe based on the results of the above-mentioned European research on human values from 1990, has conditionally divided European countries into: Catholic countries (Belgium, France, Italy, Portugal, Spain), confessionally mixed countries (Great Britain, Netherlands, Northern Ireland, West Germany) and Lutheran countries (Denmark, Finland, Iceland, Norway, Sweden). In this context, she looked into two important indicators of conventional

religiosity: the frequency of church attendance and the degree of religious beliefs in God, soul, life after death, resurrection of the dead, etc.

Based on the indicators of participation in ritual activities and religious institutional affiliation, Davie concludes that the research results reveal an undeniable degree of secularization throughout Western Europe. On the other hand, sociological indicators that are less related to the institutional framework, such as, for example, moral beliefs as one of the aspects of religious life, show considerable perseverance. Such ambivalent results, therefore, call for caution in generalizing the religious situation in contemporary Europe as a clearly secularized environment. If we evaluate the contemporary religious situation not only through established religions, but also through the so-called subjective, institutionally non-affiliated religiosity, taking into consideration non-established religions, new religious movements, mysticism and esoterism and likewise, various fundamentalist movements, the rise of Islam, etc., then we would certainly not say that Europe is deeply secularized. Nowadays the religious situation in Europe is more diverse than before, and therefore the religious-spiritual offer is more versatile and the extrinsic forms of faith are increasingly present. As a reflexion of such Europe, Christian orthodoxy has become not as individually or socially important as it used to be. The reputation of the church and the church practice of self-confessed believers has declined. Christian Europe is thus non-ecclesiastical. In contemporary Europe Lutheran countries in particular are the ones with a significantly low degree of church attendance: in Denmark 13% of the population go to the church once a month or more often, in Iceland 9%, in Norway and Sweden it is 10% of the population (Davie, 2005: 25). From the same research, we find that Catholic countries such as Ireland (81%, at least once a week), Italy (41%) and Portugal and Spain at 33% stand much better with this indicator of religiosity. Confessionally mixed countries, according to this indicator, tend to be closer to Catholic countries rather than Lutheran countries. Nevertheless, there are exceptions that can be explained primarily by historical reasons: in France, for example, only 10% of the population visit the church regularly on a weekly basis, in Belgium 23%, in Britain 13%, whereas in Northern Ireland as a confessionally mixed country it goes to as far as 49%.

However, Christianity in Europe today is still not a non-living, pale image in human consciousness. Christian beliefs are still an integral part of human values and individual identities. This situation led Grace Davie to promote the syntagm of "non-belonging beliefs", primarily in relation to the religion in the United Kingdom (Davie, 1994). Although, according to the above mentioned 1990 study of European values, the European average of church attendance on a weekly basis was 29% and never reached even 40%, the European average of people believing in God was 70%, those

believing in the soul was 61%, in sin 57%, and in the resurrection from the dead 33%. In all the listed Catholic countries, belief in God has an absolute majority: for example, in Ireland 96%, in Italy 83%, in Spain 81%, in Portugal 80% and in Belgium 63%. Even in Lutheran countries nowadays the data largely overpass the frequency of church rituals: 85% of Icelanders believe in God, 76% of Finns, 65% of Norwegians, 64% of Danes and 45% of Swedes. Similar conclusions can be drawn upon the interpretation of results of other studies. Secularization does not seem so strong when it comes to the basic Christian belief in God, whereas regular visits to the church are more of a problem, especially in traditional Lutheran European countries where regular church attendance more than once a week or at least once a week is a thing of the past. In some Lutheran countries like Denmark, Norway and Sweden, over 40% of respondents never cross the threshold of their traditional church. The situation is similar in some confessionally mixed countries such as the United Kingdom and the Netherlands, and in France and Belgium among Catholic countries.

It would not be a mistake to, taking into account the above mentioned data, draw the general conclusion that in many countries in Europe churches are half empty. What is important for the process of secularization in Europe is not the statement that religion has completely vanished from the lives of people, but the notion that religion, even conventional religion, has individualized and privatized. Famous anthropologist Mary Douglas wrote that in Western societies religion is weak not because of its philosophical inconsistency, but because of deritualization of religious and social life, because of the detachment from the religious calendar and life cycle of people as well as from the agrarian cycle (Turner, 2012:37). Therefore, religion is no longer a matter of a comprehensive and unified religious framework, a sacred cover - as once Berger wrote - but, in general, has become a matter of choice, options, preferences and lifestyles. In terms of individual religiosity it is unnecessary for people to attend the church regularly - a person can be religious in an unconventional, subjective way as well. That is why Grace Davie exercises caution when talking about the secularization in Europe and when asked to interpret the gap between the religiosity of European citizens and other citizens in the world, wondering whether the citizens of European countries may be religious in a different way. However, following this view of the secularization of Europe as the privatization of religion, another view has arisen in recent years concerning the matter of postsecularization particularly in Italian and German intellectual circles, which repositions religion and the church from the private sphere to the public sphere. German professor at Humboldt University Klaus Eder first points out that the process of secularization in Europe has not definitively annulled religious expression but had only made it invisible in the public

sphere, and then defines the modern process of postsecularism in Europe as the return of religion from the private sphere to the public sphere (Bosetti, Eder, 2008).

Visible signs of religious change in Serbia were detected in the late 1980s and early 1990s. The religious changes have a broad deterministic framework leading towards desecularization. Certainly, in addition to revitalization of personal need for belief, conditions of the collapse of socialism and war conflicts in the territory of the former Socialist Republic of Yugoslavia were very important in the process of religion and the church gaining obvious social significance. Basically, the current process of religious changes is more about the return of religion than the return of people to religion. Nevertheless, it can be still concluded that these changes have led to an increase in the attachment of people to religion and church compared to the period of socialism (Blagojević, 2015).